

Zhytomyr Ivan Franko State University Journal.

Philosophical Sciences. Vol. 1 (97)

*Вісник Житомирського державного
університету імені Івана Франка.*

Філософські науки. Вип. 1 (97)

ISSN: 2663-7650

ЧЕСЛАВ МІЛОШ ЯК ПОЕТ, МИСЛИТЕЛЬ І ГРОМАДЯНИН СВІТУ

*Рецензія на книгу В. П. Горбатенка «Чеслав Мілош: "Більше за одне життя"». Київ: Видавництво Верховної Ради України, 2024. 336 с.**

Монографічне дослідження Володимира Горбатенка присвячене видатному польському поету, прозаїку, есеїсту, історичному літературознавцю, перекладачеві, філософу, політичному мислителю, дипломату, лауреату Нобелівської премії з літератури (1980) Чеславу Мілошу (1911–2004). Хоча постать і творчість Ч. Мілоша раніше вже були об'єктом уваги багатьох дослідників і літературознавців, книга В. Горбатенка в українському філософсько-культурологічному та науковому дискурсі є першим виданням подібного змісту й обсягу. Мету своєї праці автор сформулював так: "З'ясування на основі осмислення творчості Ч. Мілоша ролі творчої особистості в історії та її відповідальності за висловлені ідеї; обґрунтування важливості мовного питання для національного розвитку й самореалізації людини; виявлення чинників і наслідків тоталітарного панування на східноєвропейському просторі; привернення уваги до гострополітичних і соціальних проблем

історичного й сучасного розвитку; з'ясування потреб і перспектив формування майбутнього співжиття людини і людства" (с. 11–12).

Насамперед інтригує метафорика назв розділів монографії (усього їх 8), у яких уплетені деякі фрази й думки самого Ч. Мілоша: "Доля і шлях вигнанця"; "Пристрасна гонитва за дійсністю": покликання поета; "Нобелівський лауреат: від тлінної слави до незбагненого світла"; «Категоричний імператив Мілоша: "Вперто триматися своєї мови"»; "На геополітичному просторі: спостереження і роздуми палігріма"; «До прийдешнього світу, "Яким його бачить Бог"» тощо.

Дослідження В. Горбатенка вражає своєю скрупульозністю й достовірністю та водночас публіцистичною легкістю, з якою описані подробиці біографії Ч. Мілоша, що містять факти його особистого й громадського життя, історії спілкування та листування з друзями, іншими письменниками, літературними критиками,

* **Северинюк Валентин Матвійович**, доктор політичних наук, професор, член Національної спілки письменників України (Класичний приватний університет, м. Запоріжжя, Україна)
severyniuk@ukr.net
ORCID: 0000-0003-2861-1279

Козловець Микола Адамович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та політології (Житомирський державний університет імені Івана Франка, м. Житомир, Україна)
mykola.kozlovets@ukr.net
ORCID: 0000-0002-5242-912X

науковцями, громадсько-політичними діячами Польщі й світу, а незадовго до смерті – з Папою Іоаном Павлом II. У книзі цитовано багато віршів різних періодів творчості поета в українських перекладах

Ю. Андруховича, Н. Білоцерківець, С. Жадана, О. Забужко, О. Ірванця, О. Коцарева, Б. Матіяш, Д. Матіяш, Д. Павличка, Н. Сидяченко та інших авторів, а також в перекладі самого В. Горбатенка.

Досконало володіючи методикою наукового аналізу та простежуючи час й обставини появи тих чи інших творів Ч. Мілоша, автор вдається до їх критичного осмислення щодо основної тематики й проблематики, порівнює смисли, сюжетні лінії, встановлює зв'язки між змістом різнопланових (поетичних, прозових, літературно-критичних, філософських, політичних) праць поета з історичними подіями та глобальними проблемами людства, на які він завжди гостро відгукувався.

Долі духовно творчих особистостей не бувають легкими, більше того, нерідко драматичними. У житті поета Ч. Мілоша з усією очевидністю проступає двоєдиність долі: його біографія і його творчість. Він народився у 1911 р. і тривалий час проживав у Литві, яка тоді входила до складу Російської імперії, потім – у Польщі, пізніше у Франції, працював дипломатом і викладачем університету в США, зрештою у 1993 р. повернувся до Кракова, де й знайшов свій останній земний притулок у 2004 р.

Вражає те, що в усіх обставинах свого життя (дві світові війни, німецька й радянська окупація, поневіряння по закордонню, іноді нерозуміння з боку рідних і близьких та неприйняття чужими) Ч. Мілош залишався відданим своєму національному походженню і своїй рідній – польській – мові. "Вперто триматися своєї мови!" – цим правилом він незмінно керувався за будь-яких обставин (с. 31). Навіть проживши в США понад 30 років, свої літературні твори писав лише польською мовою. Вимушена еміграція ще більше посилювала його переконаність у тому, що "навіть якщо й не вдасться дочекатися,

що писання польською мовою буде визнане рівноправним і культурно вартісним на Заході, слід триматися цього, бо тільки так можна набутися людськості, вийти поза задані національною історією рівень і межі" (с. 163). Відстоювання пріоритетів рідної мови було для Ч. Мілоша не тільки даниною національній культурі, а й "єдино можливим способом сотворіння самого себе" у пошуках "найбільш місткої форми індивідуального слововираження" (с. 178).

Як великий майстер слова, Ч. Мілош намагався максимально розкрити можливості польської мови, у яку був безмежно закоханий, і з цією метою об'єктами його експериментів ставали різні літературні жанри: римовані й неримовані вірші, поетичний трактат, антологія, філософські есе, ритмічна проза, інтелектуальний щоденник, автобіографічні споми́ни, політичний роман, зібрання коротких есе у формі абетки ("Абетка Мілоша", 1997; "Інша Абетка", 1998), поетична стилізація під мову Біблії, переклад з авторським коментарем. Зазначені літературні жанри детально охарактеризовані в дослідженні В. Горбатенка.

Понад 40-річна еміграція лише зміцнила потребу Ч. Мілоша дотримуватися мови свого дитинства та юності – польської мови віленської довоєнної інтелігенції, що дало йому "перевагу над Заходом, змогу перемагати там, де інші програвали" (с. 232). Рідна мова для поета була засобом збереження історичної пам'яті, допомагала йому долати життєві труднощі, а також стала твердим підґрунтям його громадянськості й того, що "в тебе ніхто відняти не го́ден – як ритм твого дихання, серцебиття і кровоплину, і під цим оглядом кожен поет – сам собі вітчизна" (вислів О. Забужко, с. 232). Питання мови у Ч. Мілоша переходить у проблему свідомості й мислення: людина або готова і здатна відстоювати свої переконання або поступається ними, зраджує.

Видатним твором Ч. Мілоша стала книга "Поневолений розум" (1953), що підняла її автора "до рівня морального авторитета своєї епохи" (с. 109). Після нетривалого періоду співпраці з урядом повоєнної Польщі, який орієнтувався на Радянський Союз, Ч. Мілош емігрував до Франції, оскільки не зміг сприйняти комуністичну тоталітарну ідеологію, хоча й симпатизував "лівим" ідеям. Ризикуючи втратити колишніх колег і друзів (частково так і сталося), він безжально викрив психологічні механізми пристосування інтелектуальної (творчої) еліти до "аморальної комуністичної влади", "потрапляння східноєвропейської інтелігенції в абсолютну залежність від політичних і економічних правил "нової віри", тобто комуністичної доктрини" (с. 109).

На думку німецького філософа й психолога К. Ясперса, книга "Поневолений розум" стала "глибоким дослідженням розщеплення людини на дві частини під впливом величезного ідеологічного тиску" (с. 128). Плазуючи перед «сильними світу цього», людина, митець зокрема, звільняє себе від відповідальності за власні вчинки, відтак знеособлюється, стає, за Ч. Мілошем, "суспільною мавпою" (с. 122). Зауважимо, що зазначена поетом тема ніколи не втрачала актуальності та виходить далеко за межі часопростору. Вона стосується усіх суспільств як застереження перед загрозою «масового сп'яніння» від будь-якої ідеологічної омани.

Тоталітаризм "одним махом викидає на смітник залишки минулих епох" (с. 249). Узурпація влади означає не лише цензурування мови, а й зміну значення слів. Коли немає вибору, тоді брехня стає схожою на правду. Цю думку Ч. Мілоша стосовно радянського часу можна проілюструвати посиланням на відомий "моральний кодекс будівника комунізму", що свого часу був наведений в "Програмі КПРС" (1961). Зазначені в "кодексі" перший та передостанній "моральні принципи" містили положення про "відданість справі комунізму" та "непримиренність

до ворогів комунізму", а згадані в інших пунктах загальнолюдські поняття моралі (добросовісність, чесність, взаємодопомога тощо) були немов «затиснуті» між цими двома ідеологічними полюсами, котрі, таким чином, поставали головними ознаками "справжньої моральності" по-радянськи. Відтак в тоталітарній системі людська мораль не могла мати самостійного значення, якщо її не "узаконила" і не "огранила" політична ідеологія.

У праці "Зраджений розум" Ч. Мілош змістовно охарактеризував анатомію спотворення свідомості культурної верхівки суспільства в умовах суспільно-політичної несвободи, коли соціум опановують ідейний монізм, одноманітність, страх, сліпа покора. У світовій культурі можна віднайти багато прикладів духовного опору подібним явищам, коли поет, приміром, вигукує: "Служить бы рад, прислуживаться тошно!" (О. Грибоєдов). Водночас багато митців, переживаючи внутрішні муки совісті, але під тиском тяжких обставин життя далеко не завжди спроможні до відкритої боротьби. І це – справжня драма (іноді – трагедія) особистості й суспільства.

Принципова критика тоталітаризму становить один з основних аспектів творчості Ч. Мілоша. Його В. Горбатенко розкриває в кількох розділах своєї книги. Так, у третьому розділі "Політичний письменник: відповідь на виклики епохи" Ч. Мілош постає переконаним носієм гуманітарного мислення, пропагандистом цінностей людського життя і духу, різким критиком «культу сили» як прояву зла, що міститься в людській природі, і якому необхідно протидіяти. Інтелектуали мусять відчувати свою особливу відповідальність за ідеї, які вони пропонують суспільству, адже їх можуть використати політичні злочинці (с. 101–142). "Ніжні руки інтелектуалів плямуються кров'ю, коли вони виводять слово, що несе смерть...", а спрощену ідею під виглядом дешевого гасла з

бруківки піднімає демагог (с. 72). Піддаючи жорсткій критиці фашистську диктатуру, Ч. Мілош зазначав, що спочатку "фашистські програми були напрочуд скромними, коли йшлося про наміри, які можна було оцінити логічно. Вони апелювали до почуття, уяви. Маса упивалася дією як дією, героїзмом як героїзмом, силою як силою. Розкішню звільнення і руйнування. Звільнення для чого?" (с. 72).

Війна – це регрес цивілізації (с. 97). "Я заперечую право доктрини, — цитує Ч. Мілоша В. Горбатенко, — на виправдання злочинів, чинених в її ім'я" (с. 102). Поет говорить про здатність найзловісніших ідеологій маскуватися "під науку" і посиляється на існування кафедр "наукового комунізму" в колишньому СРСР (с. 303). Додамо, що у цьому ж руслі лежать різні псевдонаукові концепції політичного "вождизму", привабливі з першого погляду та вкрай небезпечні по суті, бо мають на меті перетворення людей на безлику масу, котра готова невігласа й злочинця піднести до ролі месії. Сьогодні в особі президента РФ путіна, бачимо "гідного" послідовника і гітлерівських так званих "істориків-народознавців", і радянських теоретиків-доктринерів, і сталінсько-імперського агресивного вождизму.

В. Горбатенко зазначає, що Ч. Мілош "в період його пізньої зрілості все більше приваблюють звичайні люди, які жили чи продовжували жити в один із ним час. Він сприймає життя як великий дар Божий і вважає, що головне для людини гідно ним розпорядитися – чим би людина не займалася й ким би вона не була на цій землі, вона мусить повсякчас берегти в собі найкращі прояви людського духу" (с. 203). Людина, на думку Ч. Мілоша, є водночас "окремим буттям" і «медіумом, яким керує не znana нам ближче сила», тому правда про людину нагадує «мозаїку, складену з камінців різної вартості і барви» (с. 212). Поет намагався зрозуміти й пояснити природу "невідповідності між тілом і духом", "конфлікт між універсальним і

індивідуальним", який вважав "ключовим для всього, що написав". В результаті доходить висновку: "Абсолютно нерозв'язна, жахлива проблема. Якщо вдуматись, там є все, вся загадка людської долі" (с. 225).

Для Ч. Мілоша, поняття людського є вищим від поняття ідеологічного. Бути людиною – "це більше, ніж бути комуністом, чи расистом, чи ліберальним демократом" (с. 81). Де б не була людина, вона завжди мусить віднайти в собі сили залишатися гідною свого перебування на землі, прагнути здійматися над буденністю (с. 184). Щодо творчої особистості, то вона несе відповідальність за все нею сказане, письменник стає заручником надрукованого впродовж усього життя (с. 190).

Змістовним є аналіз Ч. Мілошом й питань цензури, котру він розглядав як двоєдину проблему: з одного боку, не можна вітати застосування державної цензури до творів мистецтва, а з другого, – суспільство має рішучо засуджувати соціально небезпечні явища, застосовувати запобіжники проти розмови в друкованих творах основ божих і людських законів, що покликані обмежувати прояви расизму, вбивств заради задоволення, порнографії, наркотиків, романтизацію злочинності, відродження тоталітарних ідей та інших (с. 156–157).

Поет застерігав літераторів-початківців від гордині, небезпеки "впасти в захоплення собою". Посилаючись на власну долю вигнанця, на здавалося довгі роки прожиті «намарне», Ч. Мілош разом з тим зазначав, що саме ізоляція і самотність – "цей гіркий досвід мудреців" – зрештою привели його до світового визнання. Людині важко не піддатися хворобливим мріям про славу, але сама по собі слава – це ілюзія, небезпечна пастка для душі, "бо що людині з відомого імені, якщо ті, хто вимовляє це ім'я, не завжди знають, чому воно відоме. Такою, зрештою, є доля більшості пам'ятників у великих містах, що перетворилися на знаки, з яких випарувався зміст". Слава є марнотою

для людини, порівняно з безкорисливою творчою енергією. Повсякчас дистанціюватися від слави й заслуг, залишаючись наодинці зі своєю совістю – ось головна заповідь творчої людини (с. 191, 192, 212). Безсумнівно, жертовність і самовідданість утворюють внутрішній імператив, що духовно єднає усіх видатних митців.

При цьому Ч. Мілош не задовольнявся роллю суто "політичного письменника". Його вабила метафізична філософія. Після переїзду на початку 1960-х років до США, у творах поета "поселяються" такі ідеальні сутності, як Бог, Краса, Смерть, Всесвіт (с. 143). У подальшому він все більшу увагу акцентує на релігійному осмисленню людини і світу, що особливо відчутно у збірках "Неосяжна земля" (1984) та "Метафізична пауза" (1989). Його думка наче "блукала серед різних релігій і нетривіальних спроб пізнання світобудови" (с. 193). Остання прижиттєва книга поета "Другий простір" (2002) синтезувала проблеми філософії, теології, культури і мистецтва.

Пізнаючи мудрість різних учень і релігій, Ч. Мілош ніколи не був прихильником ані ідейно-політичного, ані церковного догматизму. Він вів гостру полеміку з ортодоксальною теологією, при цьому не заперечував визначальну роль християнства для європейської цивілізації (с. 157–158, 174–175) й сам перекладав біблійні тексти з давньоєврейської чи грецької мови на польську (с. 245). Неоднозначним було ставлення митця до католицької церкви. Поет не підтримував поділ людей на віруючих і невіруючих, на католиків і не католиків, критикував "примітивне розуміння польської національної релігійності" з його формальним сприйняттям віросповідання та надмірною прихильністю до ритуалу – за цим, у розумінні Ч. Мілоша, стояла «польська звичаєвість», певна національна зарозумілість. Для нього ж самого ідеалом була "належність до людської спільноти, коли дієш у згоді і

приязні з ближніми, маючи ту саму, що й вони, шкалу цінностей і відчуваючи емоційну близькість" (с. 287).

Обов'язок письменника у справі відродження нації він бачив у тому, щоб "називати речі своїми іменами, звільняючи минуле від вигадок і легенд", бо "істина є гігієною мови" (с. 248). Помітне місце в його творах займають екскурси в історію, передовсім Польщі й Литви, а також Росії та менше – Україні.

Ч. Мілош не вірив у можливу демократизацію Росії. Росія, на його думку, попри історичні трансформації притаманних їй політичних режимів, є незмінно агресивним географічним простором, що продукує «поневолений розум» і виявляється "в діяльності щодо створення специфічного суспільно-політичного порядку, неприйняття свободи особистості, схильності вірити у фатум як історичну необхідність". У його розумінні Росія не піддається здоровому глуздові, вона не зможе стати демократичною. Поет висновує, що майбутнє Росії – це стати скоріше "солженіцинською", ніж "сахаровською" (с. 267).

Ч. Мілош добре знався на російській літературі, цінував російське поетичне слово, але його "лякала трагічна двоїстість російської національної ідеї" – «любов до всього живого уживається в російській людині з мовчазним підкоренням волі Божій, долі або державі, приводячи часом до найстрашніших і низьких вчинків, мотивованих нібито високою метою. Відмова від прав і свободи особистості в ім'я "спільного блага"..." (с. 258).

Ч. Мілош засуджував "месіанські галюцинації" Ф. Достоєвського, хронічну хворобу, що опанувала в XIX ст. не лише Росію, а й Польщу та деякі інші країни. Реакційність ідей Достоєвського полягала в тому, що він відводив "роль рятівника світу російському царизмові й православному російському народові" (с. 260, 262). Очевидно, що в нинішній війні Росії проти України проявляється саме реакційна неадекватність у формі маніакальних ідей "єдиного

руського міра" по-путінськи. Повномасштабне російське вторгнення 24 лютого 2022 р. в Україну, криваві злочини "рашизму" на нашій землі і є проявом російського месіанізму.

Не підлягає сумніву патріотизм Ч. Мілоша, його любов до Польщі. Але принцип "істина – гігієна мови" змушував поета говорити також і про "великодержавні ілюзії Польщі", про факти зневажливого ставлення частини польської спільноти до литовців, білорусів, українців як до людей "другої категорії". Він радив полякам відмовитися від ідеї "великої Польщі" і «змиритися із втратою "далеких Кресів", якщо вони хочуть миру і спокою для своєї країни» (с. 284, 285). Його не полишав "сором за своє походження з родини, покоління якої жили з праці інших людей (і займалися колонізацією цих людей)..." (с. 94). Разом із цим, у збірці есе "Пошуки вітчизни", Ч. Мілош писав про "збагачення Польщі зразками культур інших народів". Так, польську літературу в ХХ ст. значно збагатили поляки, що походили зі східних теренів і були носіями культури відповідних суспільств (с. 205). Зокрема, йшлося про Ярослава Івашкевича, котрий народився на Вінниччині, закінчив Київський університет, а після переїзду в 1918 р. на історичну батьківщину популяризував класичну та нову українську літературу, перекладав на польську Т. Шевченка. Про Україну і українців Ч. Мілош згадував (тут ми спираємося тільки на текст книги В. Горбатенка), коли писав про польсько-українське протистояння у Львові 1918 р., великодержавні ілюзії Ю. Пілсудського (с. 219–221), про Львів 1939 р. (с. 211), про жертви фашизму в роки Другої світової війни (с. 179), про відсутність українського університету у Львові, коли Східна Галичина належала Польщі (с. 285), про "успішну співпрацю барокової культури" польського костюлу та українських православних церков (с. 306).

На думку Ч. Мілоша, в багатьох значеннях позитивною історико-політичною моделлю держави було

Велике князівство Литовське середини XIV– середини XVI століть. Ця тема неодноразово звучала в його працях, цим поет намагався засвідчити особистий внесок у добросусідські відносини між Польщею, Литвою, Білоруссю та Україною (с. 273). Могутнє політичне утворення (Литовсько-Руська держава) протрималося довгий час через те, що "не намагалося насадити свої звичаї васалам, навпаки, переймало їхні звичаї, а князівський двір, внаслідок одружень із руськими князівнами, вагався поміж давніми обрядами і Євангелієм, яке переписували київські монахи" (с. 270).

Ч. Мілош критикував західноєвропейський егоїзм щодо народів Східної Європи, присвятивши цьому книгу "Родинна Європа". Саме на противагу західноєвропейській моделі співжиття імперського типу поет говорив про історичну співдружність кількох народів у межах Великого князівства Литовського з цінностями взаємної етнічної, мовної і релігійної толерантності як запоруки міцності й гармонійності співіснування (с. 139).

Переосмислюючи гіркий досвід східноєвропейських народів, Ч. Мілош попереджає людство про небезпеку сповзання в нове середньовіччя. Як свою творчу місію поет визначив подолання розірваності Європи, пошуки шляхів до "іншої землі, іншого людства", у поверненні до "родинної Європи" народів її східноєвропейської частини, відданої на поталу радянській імперії (с. 311). Без перебільшення можна стверджувати, що й Ч. Мілош своєю творчістю доклався до теперішнього об'єднання Заходу та Сходу Європи в Європейському Союзі. Повернення в лоно об'єднаної Європи – це втілення мрії поета про таку цивілізацію, "в якій людина звільнилася б із неволі Ульро" з її сліпою вірою у фальшиву ідеологію, у вождя, в облудні пропагандистські кліше, у «звироднілі ідеї панування над людьми». І зрештою знайти себе там, де існують "повага і вдячність усьому тому, що оберігає людей від внутрішньої дезінтеграції та послуху насильству" (с. 312).

Усім своїм життям Чеслав Мілош вибудовує неповторну парадигму, згідно якої людина, тримаючись свого історичного коріння, здатна піднятися до універсального бачення світу, з якого в майбутньому постане об'єднання планети й утворення глобальної спільноти, для якої вже не матимуть значення різноманітні теперішні поділи світу (с. 312–313). Прогнозуючи майбутнє, поет ніколи не пропонує остаточних рішень, спонукає читача до власних висновків. Життя і творчість Чеслава Мілоша – цінне джерело для усвідомлення багатокультурної мозаїки Європи, особливостей боротьби польського народу за свободу і демократію, взаємозалежності літератури і політики. перспектив формування нової цивілізації. Переживши німецьку окупацію, радянське поневолення, вимушену еміграцію, Ч. Мілош до кінця виконав місію провідника в безкомпромісній боротьбі із задихою тоталітаризму та ініціатора утворення родинної Європи –

сукупності малих батьківщин здатних дбайливо оберігати свою ідентичність. Поєднуючи в собі риси мислителя і поета, Ч. Мілош зумів сформулювати ті наріжні дилеми, які й сьогодні бентежать інтелектуалів планети і людство загалом (с. 310).

Книга В. Горбатенка «Чеслав Мілош: "Більше за одне життя"» написана у науково-популярному жанрі образною літературною українською мовою, містить багато фотографічних ілюстрацій; список джерел, використаних під час її написання, налічує понад 180 назв, а іменний покажчик – понад 340 прізвищ.

Про автора монографії: Володимир Павлович Горбатенко – доктор політичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, провідний науковий співробітник відділу правових проблем політології Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, автор понад 300 різнопланових наукових праць.